

a kategória átlagánál (1971: cigány szakmunkás: 2090 Ft, nemcigány szakmunkás: 2700 Ft, stb.). Mindezek folytán 1971-ben a magyarországi cigány háztartásokban az egy főre eső jövedelem átlagosan 540 Ft volt, miközben a magyarországi háztartások átlagában ez az összeg már 1500 Ft körül mozgott (1972: 1586 Ft).

További hátrányokat mérhetünk, ha a nemzeti jövedelem újraelosztásának rendszerét vesszük elemzés alá. A munkás az általa termelt javak értékének csupán egy hányadát kapja meg munkabér formájában; a többit az állam visszatartja egyrészt az államapparátus működési költségeire, a hadügyi kiadásokra és a távlati fejlesztésekre, másrészt pedig hogy – úgymond társadalmi hátrányokat kiegyenlítő – közvetett, béren kívüli juttatások formájában ossza el azt. Ez a közvetett újraelosztásra kerülő tétel a közvetlen, bérszerű juttatások tételének mintegy felére tehető, a belőle való részesezés viszont igen differenciált. Tekintsük át ilyen szempontból is a cigányság helyzetét:

– Állami (tanácsi) bérlakásban a cigányságnak csupán 11,6 %-a lakik (1971), sokkal kisebb hányada, mint a nemcigány családoknak; részben azért, mert a cigányok háromnegyede falun él, ahol úgyszólván egyáltalán nincsen állami lakás – ez a körülmény azonban csupán a hátrányos helyzet létrejöttét magyarázza, hiszen az összefüggés megfordítható: a cigányság háromnegyede épp azért lakik falun, mert – bár általában a városi munkaerőpiacon érdekelt – nem juthat városban bérlakáshoz; a lakáshozjutásban a cigány családok hátránya a leghatározottabb diszkrimináció útján valósul meg.

– A cigányok, mivel túlnyomórészt telepeken, falun laknak, a társadalmi átlagnál hasonlíthatatlanul kisebb arányban részesülnek az infrastrukturális beruházásokból. Lakásaikban nincs villany (43,9 %), vízvezeték és csatornázás (91,9 %), a ház előtt nincs járda, szilárd burkolatú közút, de mivel járművekkel nem rendelkeznek

(motorkerékpár, autó csak a családok 2 ill. 0,6 %-ában van), nem használják az országutakat, autóparkolókat sem stb. stb. (1971. évi adatok.)

– Tekintve a cigány háztartások igen alacsony vásárlóerejét, az átlagosnál kevesebbet vásárolnak a szubvenzionált árukból és szolgáltatásokból. (E tekintetben kivétel a tömegközlekedés, amelynek „kedvezményéből” – főként az ingázómunkás-életmóddal összefüggésben – az átlag fölött részesülnek.)

– Bár a cigányság biológiai kondíciója mélyen a társadalmi átlag alatt van, a társadalmi átlag alatti arányban veszi csak igénybe az egészségügyi ellátás juttatásait.

– A cigányság csak aránytalanul kis töredékét élvezzi annak a társadalmi ráfordításnak, amelyet az oktatási tárca „újraoszt”. Átlag alatti a kollégiumokban elhelyezett cigány tanulók száma is (nem számítva az állami gondozottakat).

– Némileg hasonló a helyzet a közművelődés területén is; kivétel a mozi (a cigányságnál a mozilátogatás a lakossági átlag fölött van) és a tévé-fogyasztás (ez kb. átlagos), de éppen az anyagilag is igényesebb közművelődési fogyasztás a lakossági átlag alatt van.

Nem jobb a helyzet a szűkebb értelemben vett szociális ellátottság terén sem:

– Nyugdíjat aránytalanul kevés cigány kap – az inaktív életkorú cigányok aránya fele akkora sincs, mint az összlakosság inaktív részéé, másrészt az inaktív életkort elérték is csak kevés esetben rendelkeznek a nyugdíjellátás bürokratikus feltételeivel (pl. mezőgazdasági idénymunkás volt, nem volt munkaviszonya, vagy volt munkaviszonya, de nem képes azt igazolni). Amennyiben cigányok mégis kapnak nyugdíjat, az a társadalmi átlagnál jóval kisebb összegű. E negatívumot nem egyenlíti ki az sem, hogy cigányok körében az átlagosnál sokkal magasabb a rokkantnyugdíjasok aránya; e rokkantnyugdíjak átlagos összege ugyancsak a társadalmi átlag alatt van.

– Hátrányos helyzetben van a cigányság a családi pótlékot tekintve is, még akkor is, ha figyelmen kívül hagyjuk a munkaviszonnyal nem rendelkező eltartók eseteit. A jelenlegi rendszerben ugyanis e juttatás nem arányosan progresszív, hanem a háromgyerekes családot részesíti előnyben – a cigány gyerekeknek viszont csak kevesebb mint egyhatoda nevelkedik olyan családban, ahol három kiskorú gyerek van (további nem egészen egyhatoduk egy-két gyerekes családban, és több mint kétharmaduk 4–9 gyerekes családokban nő fel). Ilyenformán ma Magyarországon az egy cigány gyerekre jutó családi pótlék összege alacsonyabb, mint az egy nemcigány gyerekre jutó összeg.

– Az óvodában és bölcsődében nevelt cigány gyerekek aránya igen alacsony (óvoda: kb. 25 %-a, lakossági átlag: 84 %), hasonló a szociális otthonokban elhelyezett idős és rokkant cigányok aránya.

– Üdültetési és gyermeküdültetési akciókban cigányok úgyszólván egyáltalán nem kapnak helyet.

– Egyedül a helyi tanácsok kezelésében lévő közvetlen szociális pénzsegélyekből részesedik a cigányság magasán a társadalmi átlag fölött, ezek azonban annyira jelentéktelenek, hogy inkább csak propagandisztikus jelentőségük van (negatív eredményű propagandisztikus jelentőségük).⁶

A cigányok tehát, akik történeti okokból a leginkább lennének rászorulva a kedvezményezett támogatásra, nem kedvezményezettjei a szociálpolitikának, hanem éppenséggel teherviselői más, kedvezményezett társadalmi csoportok államilag szervezett támogatásának.

Oktatás és művelődés

1971-ben a magyarországi felnőtt cigányoknak csaknem 40 %-a volt analfabéta, 8 osztály általános isko-

lai végzettsége csupán 10,6 %-nak, középiskolai végzettsége 0,5 %-nak, egyetemi-főiskolai végzettsége 0,1 %-nak volt. Az analfabéták és a 8 osztály előtt megrekedtek korántsem csak az idősebb korosztályokban voltak találhatóak, hanem igen nagy arányban azok között is, akik már 1945 után léptek iskolás korba. 1971 óta a helyzet formálisan némi javulást mutat. A 60-as évek második felében elrendelt szigorítások óta a beiskolázás megközelíti a száz százalékot, 1978-ra a megfelelő korosztálynak már 28 %-a eljutott a nyolcadik osztályig. A lakosság átlagos iskolázottsági szintje azonban sokkal gyorsabban növekszik, így az abszolút számok emelkedését a relatív lemaradás fokozódása kíséri. A törvény előírta 8 általános iskolai osztály elvégzése a cigányság egésze számára még igen távoli vágyálom, mivel

- az iskolázottság alacsony szintje öröklődő természetű jelenség (analfabéta és félanalfabéta szülők gyerekei az iskolában behozhatatlan hátrányban vannak);

- a gyerekek iskolába küldését gátolja az elemi szegénység (nincs lábbeli, ruha, tanszer stb.);

- a sokgyerekes családok gyakran nem nélkülözhetik a felserdült, de még iskolás gyerek keresetének kiesését vagy otthoni munkáját;

- a szegénység kultúrájában jellemző korai házasság is gyakran csonkítja az iskolai tanulmányokra jutó időt;

- a túlkoros gyerekek (1958: 51 %) gyakran felmentést kérnek és általában kapnak is;

- a gyerekek anyanyelve jelentős hányadnál nem magyar, s ezt az oktatás nem veszi figyelembe (anyanyelvi oktatás sem a cigány, sem a román anyanyelvűek esetében gyakorlatilag nincsen), stb.

Mindezek az adatok csak a mennyiségi vonatkozásokról szólnak – ezekhez járulnak az oktatás minőségének jellemzői is. Növekszik a csökkent értékű, gyógypedagógiai és korrekciós osztályokba utalt – és igen sokszor reális ok nélkül oda utalt – cigány gyerekek aránya

(a gyógypedagógiai osztály sok helyütt szinte azonos a cigány osztállyal), s ahol a cigány gyerekek egyéb megfontolások alapján elkülönített osztályokban, iskolákban tanulnak, ez az elkülönítés is gyakran csak diszkrét leple a csökkentett tartalmú oktatásnak (képesítés nélküli vagy büntetésből a cigány osztályba helyezett pedagógusok tanítanak összevont osztályokban stb.). A cigányok élményvilágában a frusztráció már az iskolával kezdődik: az esélytelen konfrontáció a nemcigány tanulókkal, az előítéletekkel való első találkozások taszító környezetté teszik számukra az iskolát, ahol kultúrájuktól, mindennapi életüktől távoli, idegen tananyagot kellene elsajátítaniuk — ez is oka a nagyarányú lemorzsolódásnak.

Az alacsony iskolázottsági szint következménye is az általános elesettségnek és társadalmi marginalizálódásnak, de egyszersmind oka is — a kör itt is zárt.

Hasonlóan lehangelő a kép a közművelődés terén is. A tradicionális folklór-kultúrának már csak egyes oláh-cigány csoportoknál van jelentősége, és ott is lassú bomlás a sorsa. Az igen alacsony iskolázottsági szint, amelyhez egyes csoportoknál még nyelvi nehézségek is járulnak, és a szegénység életmódbeli meghatározói nem teszik lehetővé, hogy a lebomló folklór-kultúra helyére értékes közkultúra kerüljön — a vákuumba a tömegkommunikáció és az utca közvetítette legsilányabb konsumkultúra törmelék-elemei lépnek. Ennyiben részben egyszerűen a szegénység és a falusi népesség sorsában osztozik a cigányság, helyzete azonban e tágabb körön belül is speciálisan súlyos. A kulturális fogyasztásban nemegyszer a diszkrimináció is akadályozza (pl. falun gyakori, hogy a művelődési házban nem kap helyet), de legalább ennyire az a körülmény is, hogy az intézményesen „ráosztott” „kultúra” a cigányság kulturális hagyományait és reális, aktuális igényeit tekintve a fogyaszthatatlanságig idegen (pl. a békési cigány klubban a fehér „misszio-

náriusok” kispolgári illemszabályokra oktatják, „helyesen” enni tanítják az engedelmes klubtagokat).

Egészségügy

A cigányság súlyos helyzete leírható az *egészségügy*, a *biológiai kondíció* oldaláról is.

Itt ismét meghatározó szerepet játszanak a telepi életviszonyok, amelyek – különösen a slum-telepeken – nem teszik lehetővé az elemi szintű higiéné kialakulását. Az alacsony higiéné öröklődő jelenség, hosszú távon megmarad, és csak lassan javul olyan csoportoknál is, amelyek már megszabadultak a telepi létviszonyoktól (azaz: a „szegénység” mint kultúra funkcionál; időben és térben túlterjed az anyagiakban mérhető szegénység körén). Az összképen keveset változtat az asszimilációs törekvések útján elindult családok tipikus attitűdje, akik a kispolgári modellt követve monomániásan tisztálkodnak és takarítanak, olyannyira, hogy már diszfunkcionális tisztaságban élnek – e kompenzációs eredetű modell megvalósításához elsősorban lehetőségek kellene, azok pedig csak egy kisebbség számára adódnak. További ártalomforrás a nem megfelelő, nedves, fűthetetlen lakás, az egészségtelen ivóvíz stb. A „szegény”-életmód pedig elégtelen táplálkozást jelent, elégtelen ruházkodást stb.

A másik meghatározó a munkaerőpiaci helyzet. A nehéz fizikai munkákat és az egészségre ártalmas munkákat a cigány munkavállalók úgy végzik, hogy ezekhez nincsenek történelmi tradícióik, igen kevéssé tudnak tehát energiáikkal és egészségükkel gazdálkodni, ráadásul a szükséges biológiai alapkondícióval sem rendelkeznek. Az egészségre ártalmas munkák a „nem jó” munkás egészségére is ártalmasak; igen gyakori eset azonban, hogy a cigány munkás messze az átlag fölötti teljesít-

ménnyel próbálja kompenzálni anyagi és önérzeti hátrányait, vagy a rá nehezedő morális nyomásra reagál irreális teljesítménytúlhajtással — s ez ismét csak fizikai károsodáshoz vezet. A rokkantak aránya a cigányok körében sokkal magasabb az összlakosság átlagánál, az öregek (60 év feletti) aránya pedig fele akkora sincs, mint az összlakosság korosztályi megoszlásában.

Harmadik meghatározó az egészségügyi ellátottság hiányos volta. Magyarországon az egészségügyi ellátás látszólag hiánytalanul demokratikus: minden állampolgárra kiterjedő és ingyenes. Valójában azonban rendkívül differenciált. Az anyagilag magasabban álló rétegek anyagi erejüknek és társadalmi presztízsüknek megfelelő színvonalú egészségügyi ellátást tudnak maguknak biztosítani, miközben társadalmunk alsó rétege *csak* az ingyenes — és egyre silányabb minőségű — ellátáshoz jut. A cigányság nagyrésze egy *még* alacsonyabb réteget jelent, vagy más fogalmazással: e rétegzett rendszeren is kívül áll — amennyiben nem képes hozzájutni e kérdéses értékű alapellátáshoz sem, vagy csak igen hiányosan képes hozzájutni. Egyrészt konkrét akadályok miatt: az orvos messze van, a mentő nem tudja megközelíteni a cigánytelepet, ahol általában nincs segélykérő telefon sem, a cigány család még az olcsó gyógyszert sem képes megvenni, nem nélkülözheti a táppénzes napok kieső keresetét stb. Másrészt nem képes hozzájutni a cigány szegénység kultúrájával összefüggő okokból sem: ahol ilyen kevésbé van *mód* az egészségügyi szolgáltatások igénybevételéhez, ott nem alakulhattak ki a szolgáltatások igénybevételének *szokásai* sem, vagy csak igen kezdetleges stádiumban vannak e szokások.

De nem alakulhattak ki ezen a szinten az egészséggel, a testtel való törődés szemléleti elemei sem. Igen jellemző, hogy pl. a sportolásnak a cigány életmód-típusokban semmiféle helye, szerepe nincsen. A balatonberényi cigánytelep lakói nem szoktak vizesíteni, vitorlázni, evez-

ni, korcsolyázni, a gyerekek úgy nőnek fel a Balaton parjától 2 kilométernyire, hogy soha nem strandoltak.

Cigányságunk döntő tömegének biológiai állapota kiáltóan rossz, messze az európai normák alatt áll. Az átlagos életkor mért értékei alacsonyabbak, mint egy XIX. sz. közepi magyar parasztfaluban voltak, egyrészt a magas termékenység, másrészt a nagyon kedvezőtlen halálozási viszonyok okából. Külön is mérhető a rendkívül magas csecsemőhalandóság.

Ami a cigányságra jellemző magas termékenységet illeti (1970-ben ez több, mint kétszerese volt az országos értéknek, 32 ezrelék, azóta egyes földrajzi régiókban némileg csökkent), e jelenség, mint mindenütt a világon, cigányságunknál is következménye, velejárója a szegénység kultúrájának, de ugyanakkor oka is a szegénységnek: teljes foglalkoztatottság esetén is alacsony szinten tartja az egy főre jutó fogyasztást. Az önmagába visszatérő körből csakis az életszínvonal radikális emelése, a társadalmi átlaghoz való radikális közelítése útján remélhető kilépés. Minden olyan elképzelés, amely szerint akár a termékenység kérdésében, akár általában az egészségügy terén a felvilágosítás fokozásával, egészségügyi propagandával kell és lehet áttörést elérni, merő utópia. Az ismeretterjesztés szerepe másodlagos: helye van ott, ahol a viszonyok a primer meghatározók szintjén már előbbre léptek és csak az ismeretek, a tudás hiányzik — más esetekben a tudás nem fogja helyettesíteni a lehetőségeket.

Asszimiláció, integráció

A cigányok diszkriminálásának vannak olyan következményei is, amelyek nem közvetlenül gazdasági-anyagi kihatásúak. Rövid fogalmazásban: azok a *tudati formációk*, amelyek a cigányokat mint cigányokat minő-

sító társadalmi tudat kényszerű letükrözéséből adódnak. Az identitás zavarai: „egy az emberi lét lehetőségeiből kirekesztett és megvetett embercsoporthoz tartozom, sorsom sem e közösség vállalásával, sem elutasításának kísérlete árán nem oldható meg – ki vagyok hát, és ki akarjak lenni?”

A diszkriminatív konfrontációt a többségi társadalom tudati arculata és ennek megfelelő viselkedése határozza meg – a kisebbség tudata és viselkedése függvénye, egyszerű tükrözése ennek, amelyen önszántából nem lehet képes változtatni. Ha a többségi társadalom tudatában és cselekvő reagálásában a cigány „mássága”, fizikai lényének és kultúrájának idegen specifikumai, másrészt pedig a szegénység kultúrájának jegyei és az üldözöttség sebei az elutasítást, megvetést és kirekesztést hívják elő, létrejön az a circulus vitiosus, amelyből a szenvedő fél kitörni képtelen. „Más vagy mint én, ezért megvetlek és elutasítlak, hogy ne próbálhass olyan lenni mint én” – a rendszer zárt és stabil.

A cigányság az 1940-es évekig egyértelműen nyomorba taszított és megvetett embercsoport volt. Amíg azonban – nagyjából a századfordulóig vagy századunk elejéig – integrált módon helyet kaphatott a magyar társadalomban, és nyomora a tömeges nyomor megvetettsége egy kinyilvánítottan hierarchikus értékrend része volt, s ráadásul az éles szembenállást patriarchális gesztusok is tompították, ez a léthelyzet nem tűnt eleve kibírhatatlannak vagy ideológiakusan emészthetetlennek. Érintkezés legalább a társadalmi struktúra két pontján adódott: a muzsikusként az úri réteget szolgálták ki, amely szokásszerűen megalázta, és patriarchális pózban alamizsnázta a cigányt. A cigány félben ez a helyzet a szervilizmus attitűdjét alakította ki. Nem sokban különbözött ettől a parasztsággal szembeni frontvonal: a paraszt a maga kitaláltóságának torzképét látta a cigányban, elégtételül szolgált, hogy van, aki még nála is

alacsonyabban áll – ennek megfelelően épp a társadalmi és kulturális távolság arányában (archaikusabb vidékeken kevésbé, mint polgárparasztok esetében, nemcigány szegényparasztok részéről általában kevésbé, mint a gazdagparasztság esetében) használták kapcarongynak a cigányt, miközben uraikat is utánozva jótékonykodtak a lenézettekkel; paraszti humanizmus és presztízsszimbolikát is kifejező parasztgőg keveredett ebben a magatartásban, amely a szenvedő fél részéről nemigen válthatott ki mást, mint megalázkodó respektussal vegyített rejtett gyűlöletet. A cigányok kihasználták az adott társadalmi munkamegosztásból egyre gyéribben adódó gazdasági lehetőségeket, és alkalomszerűen meglopták a kizsákmányolójuknak tartott parasztokat – élesebb konfrontációra azonban nem került sor, mivel paraszt és cigány érdekei rendezetten elkülönültek.

A két világháború közt a viszonylagos egyensúlyhelyzet érzékelhetően romlott. Mégis váratlanul érintette a cigányságot a háború alatt az a gátszakadás, amely egyszerre a népirtás poklába vezetett. Azok a drasztikus fejlemények, amelyek a cigányokat „faji” karakterük alapján helyezték törvényen kívül, és amelyek többtízezer magyarországi cigány fizikai megsemmisítéséhez vezettek (nagyobb arányú mészárlásra az összeomlás helyzetében már nem jutott idő), csak részben írhatók egy kényszerűen importált ideológia és politikai modell számlájára, legalább ugyanilyen mértékben társadalmunk belső defektusának termékei is voltak, a felelősség kérdése azonban a cigányok kiirtásának kérdése kapcsán utóbb fel sem merült, voltaképpen a történetek alapszintű felmérése sem történt meg. Nem ismerjük a nácizmus hazai cigány áldozatainak hozzávetőleges számát sem, emléküket egyetlen emlékoszlop vagy tábla sem őrzi (a 70-es évek közepén Székesfehérváron egy cigány-emlékmű terve olyan kínos feszültségeket keltett, hogy a megvalósítás végül elmaradt). Hogy az üldözések idején voltak

nemcigányok (főként parasztok), akik az üldözötteket bűjtatni, menteni igyekeztek, azt szórványos visszaemlékezések is jelzik, de általában is valószínűsíthető — bár e próbálkozások alighanem azt az elégtelen szintet sem ütötték meg, amely a zsidók esetében regisztrálható, és semmiképpen nem voltak elegendők ahhoz, hogy a cigányságban egy humánus, az üldözöttekkel szolidáris vagy legalább rokonszenvező magyar társadalom emléke alakulhatott volna ki. Azok a cigányok, akiket a katonai összeomlás a gyűjtőtáborokban ért, hazaszivároghva szegényes otthonaikat általában kifosztva találták — a helybeli nemcigány szegények és parasztok fosztogatták végig a kiürült telepeket —, de a túlélők nem ítélték olyanoknak az erőviszonyokat, hogy kérni vagy követelni mertek volna: „életben maradtunk akik maradtunk, legyen ez elég” — és azóta sem történt sokkal több. Az a pénzübeli jóvátétel, amelyet az új német állam a náciizmus áldozataiért a hozzátartozóknak megajánlott, természetesen nem volt méltó ellenértéke a kioltott emberéleteknek — igen jellemző azonban, hogy a cigány áldozatokért járó összegek azóta sem jutottak el a címzettekhez: egyszerűen nem volt, aki közülük vagy képviselőjükben az igényt bejelentse és az igényjogosultságot bizonyítsa.

Társadalmi bocsánatkérés helyett hallgatólagos rehabilitáció és az alkotmányban deklarált emancipáció — ennyi volt cigányságunk induló tőkéje 1945-ben. Anyagiakban, gazdasági lehetőségekben és morális tőkében semmi. S az új, demokratikus világból az első kóztoló, hogy kifelejtődtek a földreformból. Sorsuk egy meghatározó súlyú negatív élménnyel terhelve ott folytatódott, ahol 1944-ben megállt az óra. Éppen mikor másoké, a többségé előreszaladni látszott. A diszkrimináltság és a nemcigány társadalommal való szembenállás tudata ezzel minden bizonnyal csak fokozódott bennük.

Pozitíven kell viszont megítélnünk a cigányság szempontjából az 50-es évek fejleményeit: a munkanélküliség

megszűnését, ami a tudat szintjén a progresszió élményét hozta — „megnyíltak a kapuk, most felemelkedünk, éppen olyanok leszünk mint a magyar ember”. Részletkérdés, hogy ugyanebben a periódusban cigányságunk kulturálisan legszínvonalasabb csoportja, a városi muzsikusság határozottan lefelé mozgott, deklasszációba került. Lényegesebb az az ellentmondás, hogy cigányságunk e nevezetes előrelépése a magyar társadalomtörténetnek egy progresszívnek éppenséggel nem ítélt korszakába ágyazódott, a cigányságnak és némileg még a nemcigány agrárproletariátusnak mintegy „külön” progressziója volt, amely nem kötődött a magyar társadalom általános progressziójához, sőt, más osztályokban-rétegekben negatív asszociációkkal társult. Így egyszerre tapasztalhatta a cigányság, hogy bizonyos lehetőségeket nyitott számára az *állam*, ugyanakkor azonban a tényleges, mindennapi társadalmi gyakorlatban nem juthat presztízshez és asszimilációhoz. Azaz: a társadalompolitika „államosítása” azt eredményezte, hogy a cigányság szemléletében kettészakadt az állam és a társadalom; az előbbi az ajándékozó, a jóvátévő szerepében tűnt fel, az utóbbi pedig mint a pozitív állami szándékokat szabotáló, a diszkrimináló törekvésekből nem engedő gonosz. Másrészt a cigányság előrelépése a társadalom történelmi osztályainak-rétegeinek hátraszorításával párhuzamosan valósult meg — a cigányság szemében úgy tűnhetett: mintegy annak árán. Úgy tűnhetett: az új agrárpolitika második fordulója bebizonyította, hogy mégsem a földhözjuttatottak jártak jól, ellenkezőleg, a parasztok becsapódtak, a cigány nevet — így tűnhetett ez nemcsak a cigányság, hanem a parasztság számára is. A putritelepről jött cigány azonos munkakörbe, bérkategóriába és névleg azonos elbírálás alá került, mint a földjét veszített, a tsz elől iparba menekülő paraszt — ezt a falusi nemcigányok éltek meg történelmi igazságtalanságnak, a cigányokat pedig hamis győzelmi tudattal,

sőt kárörömmel töltötte el. A konfrontáció most már élesebb formákat is ölthetett, hiszen a cigány-nemcigány érdekek többé nem különültek el egymástól, a fejlemények bizonyos értelemben éppenséggel megszüntették a cigányság integrált helyzetét. A „megajándékozottság” hamis élményére a cigányság — azért is, mert közben érzékelte, hogy a társadalmi közegben lehetetlen helyzetbe került, feszélyezettsége és veszélyérzete nem tudott oldódni — egyfajta hamis lojalitással reagálta le. E frázisos, felszínes hangütés egyébre nem volt jó, mint hogy az 50-es évek társadalmi-gazdasági földindulását úgyszólván egyként szenvedő, a csendes rezisztencia állapotába eljutó magyar társadalom fokozódó ellenszenvvel tekintsen a közös tragédia haszonélvezőjének látott cigányságra.

Az 50-es évek cigány vonatkozású eredményei a továbbiakban kevésnek és labilisnak bizonyultak, a történetek másodlagos következményei, tudati kihatásai annál súlyosabbnak. A 60-as évek közepére-végére megvalósult a cigányság úgyszólván teljes foglalkoztatottsága — a megindult viszonylagos progressziót tehát ezen az úton folytatni már nem lehetett, új utak megnyitásához, következetes szociálpolitika kialakításához viszont hiányzott társadalmunkból a morális erő, és hiányoztak a politikai feltételek. Látszólag az anyagi potenciál hiányzott — valójában az eltökélt döntés, hogy a létező anyagi erőket erre a fontos célra kell fordítani. Egyidejűleg kiderült az elért eredmények viszonylagossága: világossá vált, hogy a kapott „ajándék”, a munka lehetősége önmagában nem teszi versenyképesé a cigányságot a társadalom egyéb rétegeivel-csoportjaival. Kiderült, hogy az 50-es évek primer szintű eredményei és az előtérbe kerülő negatív meghatározók — a képzetlenség konzerválódása, a tömegessé váló ingázás stb. — okozati összefüggésben vannak, egyazon törőrl fakadnak. Az átalakulás, felemelkedés folyamata a 60-as és 70-es évekre meg-

torpant, érzékelhetővé vált a relatív lemaradás növekedése és a marginális helyzet stabilizálódása, s a cigányság progresszió-tudata ahogy jött, egy évtized múltával úgy el is enyészett. Maradványai jellemzően az 50-es évek pozitív alapélményét átélte generációknál található meg inkább, míg a fiatalabbak inkább a mai súlyos helyzet nézőpontjából ítélik meg a cigánykérdést. Megmaradt és regenerálódott, viszont a szembenállás tudata-élménye a társadalom egyéb rétegeivel-csoportjaival egyenként, és globálisan is a nemcigány társadalom egészével szemben. Ha korábban felszínes és frázisos volt a cigányságnak az államhoz címzett hűségnyilatkozata, most végképp kiüresedett és megmerevedett a frázis. Az 50-es évek viszonylagos eredményeinek talaján, a kialakult lendületben a cigányság döntő tömegeinek vágya és direkt célkitűzése az asszimiláció volt: minden vonatkozásban elérni a társadalmi átlagot, megfelelni az érvényes társadalmi normáknak, lehetőleg nyom nélkül eltűnni a társadalomban, a hagyományok és az etnikai karakter feladásával. Az általánosnak mondható képből némileg kivételnek mondhatók az oláh-cigányság egyes vérségi csoportjai bizonyos földrajzi régiókban – náluk a tradíciók, a folklór-kultúra, a nyelv erős csoport-kohéziót és bizonyos különállás-tudatot eredményeznek („még”-kivételek). E kisszámú csoportok még strukturált társadalom, amelynek azonban folyamatban van a lebomlása, s így a különállás-tudat is csökkenőben van. Mellettük kialakulóban van a kivételnek egy másik formája („már”-kivételek): vegyes eredetű cigány értelmiségieknek egy még igen szűk köre, akik megpróbálnak a cigányságból öntudati tényezőt formálni. A két pólus közötti széles tömeg, a döntő többség tudati állapotának alaphangja a nemcigány társadalom ítéletének egyszerű letükrözésén alapul: „cigánynak lenni szégyen”, s ez a nemcigány lét formái felé hajtja őket. A helyzet kényszeréből adódó tudathasadás ez: egyrészt a szembenállás tudata,

másrésről a felolvadni akarás a szembenállónak tudott többségi társadalomban. Az állami propaganda a tudat-befolyásolás szintjén támogatta, reális lehetőségként propagálta a cigányság asszimilációs törekvéseit – amelyek azonban, mint a 70-es évek második felére egyértelműen kiderült, nem voltak reálisak, mert a tényleges feltételek megteremtése mind állami, mind társadalmi szinten elmaradt, és még a ritka egyedi esetekben is, az anyagi feltételek megléte, megteremtődése esetén is átörhötetlen ellenállásba ütköztek. S így – talán ez a legfontosabb nóvum a hazai cigánykérdésben – szemünk láttára kezd kialakulni a fordulat: cigányságunk tudatában, ha a vágyott asszimiláció végképp lehetetlenül, felvetődik újra az *integratív modell* szerinti út lehetősége vagy szüksége.

Egyértelmű fordulatról ma még nem beszélhetünk, a jelzés inkább prognózis-értékű. A képet számos ellentmondó részletvonás zavarja össze. Ilyen részletvonás például, hogy az utóbbi években jelentős cigány tömegek tájékozódnak vallásos ideológiák irányába; egyes vidékeken a katolikus (római és görög) egyház és a szekta-mozgalmak sikeres térítő tevékenységet végeznek a korábban vallásilag meglehetősen közömbös (pontosabban: kevésbé vallásgyakorló) cigányok körében. (A sikert részben az magyarázhatja, hogy a felekezeti gyülekezetekben – és talán csakis itt – a cigányok emancipált légkört találnak vagy vélnek találni.) Gyakran megfigyelhetők még olyan esetek is, hogy asszimilációra vágyó cigány közösségek mereven visszautasítják az integrációs-nacionalista ideológiával agitáló cigány értelmiségieket. A terepet ismerő kutató mégis kitapinthatja az integrációs tendencia körvonalazódását.

Hangsúlyozzuk: a cigány tömegek mindmáig asszimilációra törekedtek. Ha az asszimiláció nem valósult meg, az nem rajtuk múlt, nem a törekvés hiányát, hanem a lehetőségek elégtelenségét jelzi. Az asszimilatív út csődje

a közvetlen jövőben a cigányság belső integrációjához vezethet: azok az eltérő eredetű, történetű, kultúrájú cigány csoportok, amelyek korábban egymással nem érintkeztek, most a társadalmi környezet nyomása alatt sorsközösségük tudatára ébrednek, a pejoráló „cigány” minősítést, amelyből eddig eredménytelenül próbáltak menekülni, kényszerűen felvállalják és tartalommal töltik meg (szükségszerűen nacionális ideológiai tartalommal), és etnikai karakterük fenntartása – vagy éppenséggel kialakítása – mellett kérnek helyet a társadalomban. Az új integrációs modell azonban a nemcigány társadalommal való szembenállás jegyében alakulna ki, és ilyen módon aligha vezethetne társadalmi megbékéléshez, demokratikus szellemű kiegyezéshez. Ezen az úton a cigányság könnyen fogékonnyá válhat a nacionalizmus szélsőséges változatainak befogadására és kialakítására, és könnyen olyan fejlemények állhatnak elő, amelyek a hangsúlyok más irányba terelésével komolyan akadályozhatják a magyarországi cigánykérdés tényleges, szociálökonomiai alapozású megoldását.

De tegyük ismét hozzá: ha ezek a fenyegető jóslatok valóra válnak, az nem a cigányság „hibájából” fog történni – a többség viselkedésétől függő kisebbség ez esetben is kényszerpályán mozog.

Magyarországon a cigányság hivatalosan nem „nemzetiség”, kisebbségi jogai nincsenek.⁷ Hogy ez így van, abban az a vélhető politikai szándék fejeződik ki, hogy ne teremtsünk lehetőséget a cigánykérdés nacionális aspektusainak előtérbe kerüléséhez. E strucc-politika – amellett, hogy nyilvánvaló jogcsorbítást jelent – két nyilvánvalóan negatív következménnyel jár: cigányságnak mint cigányságnak semmiféle érdekképviselői intézménye, fóruma nincsen és nem lehet – s ha helyzetének átértékelésével etnikai, nacionális közösségét keresi, ezt csakis informális szinten, intézményes kereteken kívül teheti és fogja tenni, e körülmény pedig külön is

kiemeli e közösségkeresésben a szembenállás felhangjait.

Kinek a kérdése a cigánykérdés?

Első soron természetesen a cigányoké, akik a történelmi kelepce áldozatai és foglyai, akik a normák szerinti élet javaiból kirekesztetten, az előrelépésre esélytelenül állnak, emberi jogaikban — ha nem is törvény szerint, de effektíve — korlátozva, emberi méltóságukban megálázva — elsődlegesen az ő ügyük a cigánykérdés. Döntő azonban, hogy megértsük: bár a játszmában elsődlegesen a cigányoknak nevezettek bőréről van szó, voltaképpen ugyanúgy problémája és veszedelme a cigánykérdés társadalmunk egészének. Szükséges tehát, hogy humanitárius gesztusokon túl a nemcigány fél mint saját létkérdéséhez is nyúljon e problémákhoz. És nemcsak presztízs-okokból, nemcsak a nemzeti szégyen miatt, hanem ennél vulgárisabb okokból is: mert a cigánykérdés elmérgesedése *egész* társadalmunk morális és mentális higiéniájának végzetes megromlásával, a mindennapi üzemvitelhez szükséges alapegyensúly katasztrofális megbomlásával fenyeget. A cigánykérdést a mielőbbi megoldás irányába terelni: társadalmunk egészének alapvető érdeke.

Hogy a cigánykérdés kinek a kérdése, az felvethető egy másik nézőpontból is: ki oldhatja meg a cigánykérdést, vagy kinek kötelessége a megoldás? És itt azt kell leszögezni: elsőrendűen nem a cigányoké. („Nem gondolkodásmódjukat kell megváltoztatni, hanem helyzetüket. De van gondolkodásmód, amelyet meg kell változtatnunk: azt a gondolkodásmódot, amely a vesztest teszi felelőssé vereségéért” — Kemény István.) Más közegben lefolytatott szociál-pszichológiai megfigyelések és kísérletek bizonyítják: a kisebbségi problémák szenvedő alanyának egyik természetes ösztöne, hogy magában keresse a hibát, de amint megpróbálja magáévá tenni a több-

ség kritikáját és követeléseit, azon mód kiderül: a másik fél viselkedése ettől nem változik, és legfeljebb a „na ugye, tudnátok, ha akarnátok! de már előbb kellett volna” gesztust hívhatja ilyen úton elő.⁸ A benyújtott számla hamis, ha ki is fizetik, a követelés marad. Másrészről: hogy azok a cigányokról szóló tapasztalatok, amelyek a számlán szerepelnek, mennyiben valósak, és mennyiben van egyáltalán mód arra, hogy objektív (történelmi, társadalmi) okokból létrejött tényezőkön, „hibákon” a nyomás alatt álló kisebbség változtasson, ezen a kérdésen vitatkozhatnak cigányok egymás közt. De sem nem ildomos, sem nem értelmes dolog, ha nemcigányok foglalják vádaskodásokba, programokba, ultimátumokba ilyen értelmű elvárásaikat.

A cigánykérdés pozitív alakulásának legfőbb akadályja a többségi társadalom részéről tapasztalható dikszrimináció, s az ennek háttérében kitapintható előítéletrendszer. Ha közéletünkben és hivatalos fórumokon a cigánysággal kapcsolatos előítéletek kerülnek szóba, a szokványos fogalmazás „a múlt maradványaként” „*még* *me*glévő” előítéleteket emleget. A tényleges helyzet ezzel szemben az, hogy az előítéletek társadalmi tudatunk számos szektorában ma is erősödnek, aktivizálódnak, újraképződnek,⁹ s a valóban történeti eredetű előítéletek újakkal egészülnek ki. E jelenség szembetűnő okozati tényezői közül megragadhatunk néhányat:

– A települési koncentráció csökkenésével a cigányság megjelenik, szétszóródik a korábban zárt nemcigány lakókörzetekben – ilyen úton növekszik az érintkezési és súrlódási felület, hangot kap az elutasítás.

– Hasonló hatású nagyvárosokban és ipari centrumokban a vendégmunkás-front létrejötté, amely ugyanígy mindennapivá teszi eltérő kulturális arculatú és színvonalú rétegek kényszerű érintkezését.

– Jelentősége lehet annak a mélyreható differenciálódásnak, amely társadalmunkban a 60-as évekkel meg-

indult – a differenciálódás érthető módon az érdeklődés előterébe állítja és neuralgikus kérdéssé teszi embercsoportok növekvő „más”-ságát. Részben a „szegénység szégyenéről” van itt szó akkor is, ha párhuzamosan lát-szólag ellentmondó jelenségeket is regisztrálhatunk: társadalmunk éles féltékenységgel reagál a gazdag vagy gyarapodó cigány látványára is (ilyenkor már szinte a cigánynak az egyéni sikerhez való „joga” kap kérdőjelet)

– A legsúlyosabb tényező azonban e kérdésben minden bizonnyal a hamis propaganda. Amely azt a mítoszt terjeszti, hogy az állam önzetlen szociálpolitikát gyakorol és súlyos anyagi terheket vállal a cigányság felemeléséért. Ez a beállítás (amelyet különben egyes asszimiláns cigányok is szívesen magukévá tesznek, vagy legalább lojalitásukat igazolandó visszhangoznak) azt a tévképzetet alakítja ki a nemcigány társadalomban, hogy a cigányok mások kárára kedvezményezettjei és haszonélvezői az állami elosztás rendszerének – s e tévképzetek tökéletesen alkalmasak arra, hogy a nemcigányokat a cigányok ellen hangolják.

– Különösen, ha emellett a hivatalos propagandának arra is gondja van, hogy a cigányellenes közvéleménnyel összekacsintva rémhíreket engedjen forgalomba kerülni egyes cigányok – és általánosítva: a cigányok – anti-szociális magatartásáról, hogy hol félmondatos álinformációkkal, hol cáfolatok elmulasztásával tápot adjon annak a terjedő hamis szemléletnek, mely szerint napjaink emelkedő arányú bűnözése, a közbiztonsági viszonyok romlása szervesen a cigánysághoz kapcsolódó jelenség.

A kialakult helyzetben társadalmunk viszonya a cigány kisebbséghez súlyosan deformált, végzetesen rossz. Szerves része és kivetülése ez társadalmunk általános rossz közérzetének, a fejlődési zavarokból eredő általános deformációnak csak egy jellemző részlete.

Ha társadalmunk rétegei szerint tekintjük át a frontvonalakat, a már tárgyalt általános vonásokon túl a kö-

vetkező specifikus meghatározókat tapasztaljuk:

– *A vezető-réteg* nyilvános magatartását az a törekvés határozza meg, hogy elleplezze a botrányos ellentmondást a rendszer hivatalos ideológiája és a cigánykérdés állása között. Tehát nem tűri, hogy a kérdés mélységeibe hatoló elemzések kerüljenek a közönség elé,¹⁰ hamis propagandával igyekszik a témát a közgondolkodásból kikapcsolni. A nem publikus, privát vélemények szintjén pedig bűnbak-szerepet kap a cigány, nem hálálta meg a politika jótéteményeit és nyilvánvaló oka a látványos csődnek, így aztán további segítséget sem érdemel.

– *Az értelmiség nagyobb részének* magatartását leginkább a már-már kóros információhiány határozza meg. Direkt érintkezés ezen a frontszakaszon adódik legkevésbé, indirekt úton pedig nem is igen juthat valós és érdemi információkhoz az értelmiség. E helyzet létrejöttében szerepe van az elmúlt korszak társadalmi differenciálódásának is, amelynek eredményeként általában távolodtak egymástól társadalmunk rétegei, és a rétegek közti kommunikáció csatornái nemcsak ebben a speciális viszonylatban, hanem általában is nagyon beszűkültek – a Belváros ma kevesebbet tud a Józsefvárosról, mint pl. a 30-as években, a Pasarét lakói számára a hiányosan táplált, ruhátlan somogyi cigány gyerekek egyszerűen nem léteznek. De legalább ennyire szerepe van az értelmiség kényelmi szempontokon alapuló politikai passzivitásának, annak az elég általános „megoldási” szkémának, hogy az országos gondok szándékos eltávolításával próbálják biztosítani a mindennapi jó vagy elviselhető közérzetet. (Egy jellemző apróság: a szegényprobléma a mai Magyarországon igen jelentős; mindemellett – az egyházak igen szűkkörű akcióit nem számítva – az intézményes vagy privát kezdeményezésű jótékonyság úgyszólván ismeretlen. A szegénykérdésnek természetesen nem megold-

dása a jótékonyág, s a stílusában elhibázott gesztus még sértő, megalázó is lehet – hogy azonban tömegek súlyos nélkülözése ennyire ne váltson ki primer reagálást a társadalom nem nélkülöző tájain, az abszurd, és Európában alighanem példátlan.)

– *A falusi lakosság* alapállását ma is lényegében egy polgár-paraszti értékrend határozza meg. Ebből a nézőpontból a cigányok polgáriatlan viselkedése az a vád-alap, amely az elutasítást szüli: a gazdálkodni nem tudás, a lazább munkamorál, a teljesítményirányultság alacsonyabb szintje, a mindennapi élet általános szervezetlensége, a magas termékenység. Az elutasítás indulati töltése pedig az 50-es években kialakult, fentebb már elemzett helyzeten alapszik, lényege a nemcigány falusiakkal látszólag egyenlő eséllyel és egyenlő bérrel munkához jutó, erre „érdemtelen” cigánysággal szembeni féltékenység, amely a cigány családoknak a magyar faluk belterületén való megjelenése, házvásárlása ürügyén a szélsőségekig fokozódott. Lényeges fejlemény, hogy a hagyományos kultúrájú falu „paraszti humanizmusa” a történelmi osztály és a tradicionális kultúra felbomlásának folyamatában úgyszólván teljesen eltűnt: a mai falu az aktuális normák megsértőivel szemben mereven intoleráns.

– Összetett, rétegzett az *ipari munkásságnak* a cigánysághoz való viszonya. Általánosságban elmondható, hogy a szembenállás itt nem annyira éles, mint falun; a városi munkásság a falusi népességnél toleránsabb (ez is fokozza a városi élettérnek a cigányságra gyakorolt vonzását) – e tolerancia azonban viszonylagos. A kvalifikált munkás mint primitív falusit, vendégmunkást is lenézi a cigány munkást, a kvalifikálatlan és falusi nemcigány munkás pedig rajta próbálja bizonyítani, hogy nem ő áll a társadalmi hierarchia legalsó lépcsőfokán – és valamennyi réteg igyekezete arra irányul, hogy a ci-

gány munkás helyzetét zárttá tegye, a legalsó szinten stabilizálja, periferizálja.

— *A városi lakosság átlaga, az alkalmazotti réteg* főként mint vendégmunkást utasítja el az életterébe „betolakodó” cigányokat, könnyed egyszerűsítéssel bennük ismeri fel a telefonfülkék rongálóit, a pályaudvarok környékén alkoholizálókat-garázdálkodókat, a közerkölcstől fenyegető prostituáltakat, a *Kék fényben* látott bűnözőket. Hasonlóan elutasító az utcai és házaló cigány kereskedőkkel szemben: szolgáltatásaikat igénybe veszi, miközben tevékenységüket antiszociálisnak minősíti. Intoleranciája esetenként a fasisztoid hangütésekig és gesztusokig is eljut. E réteg lényegében rendőri kérdésnek tekinti a cigánykérdést.

— Minimális a szembenállás a *slum-népesség* szintjén, a nemcigány és cigány elem összefonódása ebben a rétegben előrehaladott. Azonban a cigányok elfogadása korántsem ideológikus alapokon nyugszik, egyszerűen egy minden tekintetben negatív társadalomfejlődési folyamat spontán terméke, a végső realitások kényszerű elfogadása. Épp ezért aligha szolgálhat mintául más rétegek számára, sőt, propaganda-hatása épp ellentétes („cigánnyal csak a lumpenek kommunikálnak”).

— Másrészt a *fiatal marginális értelmiségben* tapasztalható bizonyos affinitás és empátia a cigányokkal, a cigány sors és problematika iránt, s itt az ideológikus tartalom is kitapintható. E jelenségnek komoly értéke van még akkor is, ha e csoport cigány-képe hamis, romantikus elemeket is tartalmaz („a cigány kívülálló, szabad ember”). Talán ettől a csoporttól várható leginkább, hogy kezdeményezője lesz egy társadalmi felelősségtudat kialakításának. A frontvonalak térképéből adódik viszont, hogy a cigányságnak e pozitív elemeket is tartalmazó hangütésre nincs, és egyelőre aligha is lehet válasza.

Javul vagy romlik?

A cigánykérdés áttekintésének végén felvetődik a kérdés: javul-e vagy romlik a helyzet? A válasz inkább negatív lehet. Bár a számszerű mutatók (anyagi szint, oktatásügy, termékenység stb.) némi emelkedésről vallanak, ez semmiképp nem arányos a lakossági átlag mérhető emelkedésével, a relatív lemaradás tehát inkább fokozódik. Bizonyos új fejlemények pedig nagy nyomatékkal figyelmeztetnek a közeljövő veszélyeire. A települési helyzetet, a munkaerőpiaci pozíciót és kultúráját tekintve szegregált cigányság önerejéből fejlődésre, kitörésre nem lehet képes, csakis hátrányos helyzetének örökítésére – ezért is a lemaradás relatív növekedésére s ebből eredően növekvő feszültségekre kell számítaniunk. A számszerű mutatóknál maradva: a cigányság részesedése a bűnözési statisztikában valóban igen magas (a bűnözési gyakoriság kb. kétszerese a nemcigányok bűnözési gyakoriságának) és valóban növekszik – biztos jeleként a feltételek romlásának. A kényszerű szegregálódás megteremti a cigányságban a különállás és a szembenállás tudatát, s ez végül a helyzet súlyos, mindkét fél számára veszélyes kiéleződéséhez vezethet. Ezek a cigánykérdés középtávú perspektívái, ha rövid távon nem történik pozitív fordulat.

De próbáljuk meg az alternatív „*pozitív fordulat*” reális tartalmát is megragadni. A lehetőséget két lényeges momentumban látom:

1. Az állami társadalompolitika szintjén radikálisan át kell fordítani a cigányság negatív szociálökonomiai mérlegét pozitívba. – E kézenfekvő javaslat ellenében a szokványos ellenérv az, hogy e feladat meghaladja nemzetgazdaságunk teherbírását, azaz egyszerűbben: nincs pénzünk. Ez az érvelés hamis. Természetesen minden társadalom arra fordítja meglévő anyagi erőit, amire fordítani szükségesnek, fontosnak látja. Nem fel-

tétlenül az állami költségvetés keretének emelésére lenne szükség, hanem a reális keret struktúrájának módosítására egy következetes és radikális szociálpolitikai program anyagi finanszírozása érdekében. Ha az állami társadalompolitika a cigányságot valóban kedvezményezetté tenné — ha úgy tetszik: akár mások terhére is —, azzal egyrészt történelmi mulasztásokat és bűnöket kompenzálna, másrészt egy fenyegető osztársadalmi katasztrófa megelőzését szolgálná.

2. Már az állami társadalompolitika fordulata sem képzelhető el másként, mint a legszélesebb társadalmi helyeslés bázisán (ha enélkül történné, csak újabb feszültségek forrásává válna). De külön is ki kell emelni, mint a kívánatos megoldásnak még az előzőnél is fontosabb tényezőjét, a *társadalmi* felelősségvállalást. A cigánykérdést a megoldás felé vinni csakis úgy tudjuk, ha „társadalmasítjuk”. Meg kell szüntetni azt az állapotot, amelyet a társadalompolitika 50-es években történt „államosítása” idézett elő, fel kell tölteni az állami hatalmi politika és a társadalom öntevékeny önformálása között képződött szakadékot — más szóval: társadalmunknak demokratizálódnia kell, és saját mindennapi értelemben vett felelőssége tárgyává kell tennie az őt érintő kérdéseket — enélkül sem a cigánykérdés, sem más társadalmi probléma pozitív megoldását komolyan nem remélhetjük. Csak jelzem, hogy bár a megkerülhetetlen feladat természetesen társadalmunk teljes mélységű demokratizálása, kiemelt szerep jut itt az értelmiségnek — arra a tényezőre gondolok, amelyet az írástudók felelősségének szoktunk nevezni.

* * *

Beszámolóm összeállításánál nem törekedtem eredetiségre. A leírtakat átszövik a szociológus Kemény István gondolatai, aki különösen az 1971–72. évi országos felvétel idején tanítóm volt a cigánykérdés problematikájában, s akinek maradandó hatását 1977-ben történt

emigrálása óta itthon maradt tanítványai őrizzük közös kincsként. De ugyanilyen meghatározó jelentőségét érzem munkámban Bibó István szellemi örökségének is. Az életmű egészéből kiemelném 1948-ban írott, *A zsidókérdés Magyarországon* című tanulmányát, amely – bár a konkrét tényeiben meglehetősen más természetű zsidókérdés csak igen távolról analóg a cigánykérdéssel – pompás példát nyújt arra, hogy miképpen lehet és kell egy kisebbség sorsa körül kialakult társadalmi problematikát tiszta moralitással, gyakorlati politikummal és következetes demokratizmussal megközelíteni.

JEGYZETEK

1. Kemény István: *A magyarországi cigány lakosság. Valóság* 1974. I. 63–72. – *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról.* (MTA Szociológiai Kutató Intézet kiadványai.) Budapest 1976. – Az 1971. évi adatok forrása a továbbiakban is Kemény I. e két tanulmánya.
2. Szabó László: *Mária Terézia 1760/61-es cigány-rendeletei a Jászságban. Jász-kunság*, 1966. III.
3. *Népszabadság*, 1978. V. 23. – Az adat helyesbítésére vagy cáfolatára nem került sor.
4. Egy példa elemzése: Havas Gábor: *Faluba, faluvá növekedés – egy kivételről. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról.* 117–127. – Csalog Zsolt: *Cigány falu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. Kritika*, 1979. X.
5. Az ellentétes irányú mozgások bonyolult összjátékára jó példa Szolnok város cigány telepeinek és gettóinak története: Csalog Zsolt: *A Szolnok megyei cigányok helyzete. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó...*, 89–116.
6. Egy cigány közösség jövedelemstruktúrájának és a szociális támogatás mechanizmusának részletes elemzése: Csalog Zsolt: *A jászfényszarui cigányság 1971-ben. Jász Múzeum Jubileumi Évkönyve.* Jászberény, 1974. 219–239.
7. Nincsenek jogai például a cigány nyelvnek, amelyet – ha eltérő nyelvjárásokban is – mintegy 75 ezer ember beszél Magyarországon anyanyelveként. Egy nyelvész, Vekerci

József nyilatkozatai alapján vált közismertté az a hamis adat, mely szerint a magyarországi cigány nyelv szókincse mindössze 1200 szó, s így nem alkalmas arra, hogy irodalom vagy sajtó nyelve legyen – erre hivatkozva minden olyan próbálkozás, amely cigány nyelvű sajtó létrehozására irányult, merev elutasításra talált, s az anyanyelvi oktatás kérdése komolyan szóba sem kerülhetett.

8. Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest 1977.
9. Vö.: ifj. Schiffer Pál: *Nemcsak róluk van szó*. *Kritika*, 1980. II. – Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1979.
10. Az MTA 1971. évi országos cigány-vizsgálatát például, amely a Minisztertanács megrendelése alapján indult, 1972 elején, befejezése előtt leállították. Eredményeiből csak részletek jelentek meg, nagyrészt nem nyilvános terjesztésre szánt kiadványokban.